

بوم‌نقد تطبیقی کتاب‌های درسی فارسی و العربیة لغتی

عاطفه جمالی*

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه هرمزگان

فرح‌انگیز شکوهی

دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه هرمزگان

(از ص ۸۱ تا ۱۰۱)

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۶/۲۷، تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۹/۱۲/۱۶

علمی-پژوهشی

چکیده

منتقدان بوم‌گرا فرهنگ حاکم بر جامعه را یکی از عوامل اصلی بحران زیست‌محیطی می‌دانند و یکی از اهدافشان اصلاح فرهنگ و نگرش غالب است. نظام آموزشی و کتاب‌های درسی از عوامل اصلی فرهنگ‌سازی هستند. در این پژوهش با روش تحلیل محتوای کیفی و متن‌کاوی به بررسی تطبیقی کتاب‌های درسی فارسی و العربیة لغتی دبستان‌های ایران و امارات متحده عربی پرداخته، دغدغه‌های زیست‌محیطی را در آن‌ها بررسی کرده و به ارزیابی راهکارهای ارائه‌شده برای ایجاد حس احترام در کودکان نسبت به طبیعت پرداخته‌ایم. یافته‌ها حاکی از آن است که موضوعاتی همچون اهمیت محیط زیست، بحران آب، آلودگی هوا، بازیافت زباله، حفاظت از گونه‌ها، درخت‌کاری و اقدامات عملی دولت‌ها در کتاب‌های العربیة لغتی بیشتر منعکس شده است. مؤلفان این کتاب‌ها در ۴/۴۵ درصد دروس به گونه‌ای آشکار یا ضمنی به بازنمایی موضوعات زیست‌محیطی پرداخته‌اند و در فارسی تنها در ۱۵ درصد دروس این دغدغه‌ها منعکس شده است. به نظر می‌رسد جغرافیای امارات و حمایت دولت از منابع زیست‌محیطی سبب هم‌نوایی نظام آموزشی با برنامه‌ها و اهداف دولتی شده است؛ اما در ایران با وجود تنوع زیستی و بحران‌های زیست‌محیطی، مؤلفان کتب فارسی بیشتر از ظرفیت‌های زبانی برای ساخت تصاویر و ایمازهای ادبی با محوریت طبیعت بهره برده‌اند و مسائل محوری زیست‌محیطی به کتاب‌های علوم تجربی و تعلیمات اجتماعی منتقل شده است.

واژه‌های کلیدی: بررسی تطبیقی، نقد بوم‌گرا، کتاب‌های درسی، فارسی، العربیة لغتی.

۱. مقدمه

در دنیای امروز با مشکلات زیست‌محیطی متعددی مواجه‌ایم. از جمله این معضلات می‌توان به انواع آلودگی‌ها، به‌ویژه آلودگی هوا در کلان‌شهرها، کم‌آبی و خشک‌سالی، مسئله زباله و مدیریت پسماند و انقراض برخی گونه‌های زیستی اشاره کرد. بحرانی که امروز دامن‌گیر زمین است، حاصل انحراف‌هایی است که در فرهنگ‌های جوامع انسانی به وجود آمده است.

رفتار انسان در دوره جدید به‌گونه‌ای است که گویی مالک زمین است، نه ساکن آن؛ لذا پیشرفت خود را پیروزی بر جهان دانسته، طوری که این پیروزی منجر به تخریب محیط زیست و طبیعت شده است (فروتن‌کیا و نواح، ۱۳۹۷: ۲۲ و ۲۳).

موارد متعددی همچون افزایش جمعیت، زندگی مبتنی بر مصرف‌گرایی و تجملات و رشد صنعت و فناوری، از عوامل اصلی بحران سازند. هریک از این عوامل، پیامد عوامل دیگری همچون انقلاب صنعتی، تحوّل در علوم تجربی و پزشکی، رواج اقتصاد سودمحور و سرمایه‌داری هستند (← سولومون، برگ و مارتین، ۱۳۹۲: ۱۲۹۵ و اردکانی، ۱۳۸۸: ۲۷۳)؛ اما به گفته ریگبی، عامل اصلی که سرچشمه همه عوامل است، جهان‌بینی و فرهنگ غالب بر جوامع انسانی است (۱۳۹۲: ۴۹).

نقد بوم‌گرا عوامل فرهنگی سازنده این بحران‌ها را شناسایی و بررسی و انحراف‌ها را معرّفی می‌کند و پیشنهادهایی در جهت اصلاح و برطرف کردن بحران‌ها ارائه می‌دهد. توجه به نهادهای سازنده فرهنگ و بررسی ابزارهایی که در اختیار دارند، به‌منظور شناسایی سرچشمه‌های شکل‌گیری نگرش و مدیریت آن به‌شکل مطلوب، می‌تواند گام مؤثّری در راه تعدیل جهان‌بینی جامعه باشد. آموزش و پرورش یکی از این نهادهاست که با تکیه بر کتاب‌های آموزشی به‌شکل مؤثّری موجب ترویج و انتقال فرهنگ می‌شود (آقازاده، ۱۳۸۱: ۵۸). آموزه‌های این کتاب‌ها در فرهنگ‌سازی و انتقال فرهنگ به مخاطبان نقش مهمّی دارند؛ از این‌رو، انتخاب و تدوین مطالب آن باید به‌شکل هدفمند و با دقّت و توجه فراوان صورت گیرد.

در بوم‌نقد تطبیقی می‌توان با بررسی نگاه‌های متفاوت، مناسب‌ترین نگاه را برای شرایط زیست‌محیطی امروز شناسایی کرد و به خوانندگان شناساند (میرزا بابازاده فومشی، ۱۳۹۵: ۶۰). بررسی تطبیقی عوامل سازنده فرهنگ‌های مختلف از منظر نقد بوم‌گرا، سبب برجسته‌سازی نقاط قوّت و ضعف جوامع متفاوت می‌شود؛ در نتیجه به نقاط قوّت، توجه و کاستی‌ها و کم‌کاری‌ها آشکار و راه اصلاح و تعدیل فرهنگ جامعه هموارتر می‌شود.

در این پژوهش کتب فارسی ایران و العربیة لغتی امارات متّحده عربی در مقطع ابتدایی از منظر نقد بوم‌گرا با روش تحلیل محتوای کیفی واکاوی می‌شوند. هدف از این پژوهش، مقایسه و بررسی دغدغه‌های بوم‌گرایانه و راهکارهای ارائه‌شده به کودکان برای احترام به طبیعت و حل بحران‌های زیست‌محیطی در منابع آموزشی است تا در نهایت به این پرسش‌ها پاسخ داده شود: ۱. در کدام کتاب‌های درسی دغدغه‌های بوم‌گرایانه بیشتر به چشم می‌خورد؟ ۲. در این کتاب‌ها چه راهکارهایی برای احترام به طبیعت به کودکان ارائه شده است؟ ۳. چه عاملی سبب شده است که یک کشور توجه بیشتری به طبیعت و ترغیب کودکان به حمایت از آن داشته باشد؟ پژوهش‌های انجام‌شده با موضوع انعکاس محیط زیست در کتاب‌های درسی، بیشتر بر کتاب‌های علوم تجربی و تعلیمات اجتماعی تمرکز کرده‌اند (← فاضلی و مهدوی، ۱۳۹۷؛ امینی و ماشااللهی، ۱۳۹۳؛ کرامتی و احمدآبادی، ۱۳۹۷؛ براری و حسنی، ۱۳۹۳ و قضاوی، لیاقت‌دار و عابدی: ۱۳۸۸). گاهی نیز کتاب‌های درسی به‌طور کلی از منظر نوع نگرش به محیط زیست واکاوی شده‌اند (← علی‌پورمقدم و حوا علی‌پورمقدم، ۱۳۹۵ و صالح عمران و همکاران، ۱۳۹۵). در یک مورد نیز به کتاب درسی خوانداری دوم دبستان از منظر نوع توجه به عناصر طبیعت توجه شده است (← عمل صالح، عبداللهی و کارگران، ۱۳۸۹). در زمینه نقد تطبیقی کتاب‌های درسی فارسی و عربی، تنها در مقاله‌ای به تحلیل محتوای مقایسه‌ای تصاویر کتاب‌های درسی ایران و سوریه با تکیه بر نابرابری نقش‌های جنسیتی پرداخته‌اند (← محمدتقی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۴). در برخی پژوهش‌ها ادبیات کودک و نوجوان از منظر بوم‌نقد بررسی شده است. کرمستجی (۱۳۹۵) در پایان‌نامه خود به بررسی بوم‌نقد در کتاب‌های داستانی تصویری کودک ایرانی پرداخته است و ذکاوت (۱۳۹۷) بوم‌فمینیسم را در دو داستان کودک بررسی کرده است؛ اما در نهایت در هیچ‌یک از پژوهش‌های یادشده، با سودجستن از نقد بوم‌گرا، کتاب‌های فارسی مقطع ابتدایی و به‌شکلی دقیق‌تر و با نگرشی تطبیقی کتاب‌های درسی دو کشور متفاوت واکاوی نشده‌اند.

۲. نقد بوم‌گرای ادبیات

طی دو دهه گذشته رشد و پیشرفت نقد ادبی زمینه‌های متفاوتی یافته است. بوم‌نقد، یکی از اصلی‌ترین رویکردهاست که محصول دغدغه‌های زیست‌محیطی انسان معاصر است (پارساپور، ۱۳۹۵: ۹). در نقد بوم‌گرای ادبیات به ارتباط میان محیط زیست و ادبیات پرداخته می‌شود. در این نوع نقد، ادبیات در سویی و محیط زیست در سوی دیگر قرار

دارد. گلوئفلتی (Glotfelty) معتقد است:

بحث اصلی بوم‌نقد رابطه میان ادبیات و دنیای فیزیکی است (به نقل از پارساپور، ۱۳۹۵: ۶۴).

منتقدان بوم‌گرا نگرش‌های متفاوت را به طبیعت که حاکی از تنوع اقلیمی و فرهنگی است، واکاوی می‌کنند. این تنوع در ادبیات ملت‌ها به اشکال مختلف منعکس شده است. نقد بوم‌گرا از زاویه خاصی به ادبیات نمی‌نگرد، بلکه طیف گسترده‌ای از زوایای دید سنتی تا پسااستعماری را آشکار می‌کند.

یکی از زمینه‌های نقد بوم‌گرا تغییر و تحولاتی است که در طول تاریخ در نگرش انسان نسبت به محیط زیست و جهان و پدیده‌های طبیعی به وجود آمده و در ادبیات به اشکال مختلف منعکس شده است (پارساپور، ۱۳۹۲: ۱۰۱).

گلوئفلتی با چندین پرسش محوری روش‌های نقد بوم‌گرا را تشریح می‌کند: ۱. محیط زیست در پی‌رنگ اثر چه نقشی دارد؟ ۲. آیا ارزش‌های اثر در مسیر اندیشه بوم‌شناسی است؟ ۳. چگونه استعاره‌های مرتبط با زمین بر نحوه رفتار ما تأثیر نهاده است؟ ۴. طبیعت‌نگاری را می‌توان گونه‌ای ادبی قلمداد کرد؟ ۵. آیا نگرش مردها به طبیعت با نگرش زن‌ها متفاوت است؟ ۶. ادبیات چگونه بر رابطه انسان و جهان طبیعی تأثیر گذارده است؟ ۷. آیا مفهوم طبیعت بکر در گذر زمان تغییر کرده است؟ ۸. بحران محیط زیست در ادبیات چگونه منعکس شده است؟ ۹. طبیعت در ادبیات کودک چگونه به تصویر کشیده شده است؟ ۱۰. سهم متون ادبی در نوع نگرش انسان به محیط زیست چقدر است؟ (Glotfelty, ۱۹۹۶: xix).

انعکاس نگاه غالب بر فرهنگ، در ادبیات جوامع قابل ردیابی است. علاوه بر آن، ریشه بی‌توجهی به معضلات زیست‌محیطی را نیز می‌توان در ادبیات جست‌وجو کرد. از نمودهای غفلت و بی‌توجهی ادبیات به مسائل زیست‌محیطی ستایش بی‌قید و شرط توسعه و پیشرفت اقتصادی و صنعتی است.

برای دوستداران طبیعت، توسعه و پیشرفت و تکنولوژی یادآور ظلم به طبیعت است؛ چراکه توجه انسان به این امور، با بی‌توجهی او به محیط زیست و تهاجم خواسته یا ناخواسته علیه طبیعت هم‌زمان بود؛ از این‌رو، دفاع از طبیعت، ناخودآگاه با بیزاری از تکنولوژی همراه است (پارساپور و فتوحی، ۱۳۹۲: ۳۰).

رفع تقابل‌های دنیای مدرن آسیب‌رسان به طبیعت و دنیای سنت حامی طبیعت، از دغدغه‌های بوم‌گرایان است. پارساپور بر این باور است:

تقابل دیدگاه سنت و مدرنیته، طبیعت و تکنولوژی، روستا و شهر، در بسیاری از آثار

هنری و ادبی ملاحظه می‌شود؛ اما حقیقت این است که تا زمانی که این تقابل وجود دارد، انسان با مشکل بزرگی روبه‌روست؛ چراکه نه می‌تواند مانع حرکت قطار فناوری و صنعت شود و نه می‌تواند شاهد فریادهای مظلومیت مادر خود، طبیعت باشد (۱۳۹۳: ۶۵).

۳. آموزش و پرورش و محیط زیست

کودک به تدریج آگاهی‌های متنوعی از زیست‌بوم خود به دست می‌آورد و از راه‌های مختلف، ارتباط و تعامل با طبیعت و حمایت و پرهیز از آسیب‌رساندن به آن را می‌آموزد. کودکان در سنین میانی (شش تا دوازده سالگی) با موجودات و پدیده‌های طبیعت مشتاقانه‌تر برخورد می‌کنند و به موجودات و محیط‌های مختلف، عواطف و کنجکاوای بیشتری نشان می‌دهند؛ همچنین از حقوق خودمختار زندگی موجودات دیگر آگاه‌تر می‌شوند و به تدریج، با طبیعت همراه با مراقبت و ملاحظه برخورد می‌کنند (کلرت، ۱۳۹۴: ۱۱۳).
باتوجه به گسترش علاقه، کنجکاوای و افزایش ظرفیت کودکان برای فراگیری دانش و فهم طبیعت، می‌توان آگاهی آن‌ها را در این زمینه کامل و دقیق کرد و در مسیر درستی قرار داد. برخی پژوهشگران بر ارتباط آگاهی‌های دوران کودکی از محیط زیست و توجه خاص به آن در دوران بزرگسالی تأکید کرده‌اند و برآن‌اند که بسیاری از رهبران عرصه محیط زیست از کودکی پیوندی عمیق و قوی با طبیعت داشته‌اند (الکینتون، ۱۳۹۴: ۶۰).
با بی‌توجهی به آموزش کودکان در این زمینه خاص، به تدریج از میزان حساسیت آن‌ها به محیط طبیعی کاسته خواهد شد و آسیب به طبیعت شکلی به‌هنگار و عادی به خود خواهد گرفت و بدین ترتیب، ارتباط مثبت با طبیعت کم‌رنگ خواهد شد و تجربه‌های ناخوشی همچون آلودگی‌های مختلف، تولید زباله، قطع درختان و ... به صورت معیار و عادی در خواهد آمد و بدون آنکه آگاه باشیم، به‌لحاظ جسمی و روحی آسیب خواهیم دید (جونیر، ۱۳۹۴: ۹۹).

بوم‌آموزش یکی از نحله‌های جدید زیست‌محیطی است که در پی گسترش سواد زیست‌محیطی است. این رویکرد ابعاد مختلفی دارد که از گسترش سواد زیست‌محیطی تا نقد فرهنگ‌ها و سیاست‌های ناپایدار، نقد آثار ضد زیست‌بوم، سرمایه‌داری، استعمارگری، امپریالیسم و فرهنگ طبقه حاکم را شامل می‌شود. در واقع بوم‌آموزش مطالب مهمی را درباره کاربست بوم‌نقد، وحدت ضروری نظریه و اقدام و عمل مطرح می‌کند (گارد، ۱۳۹۹: ۵۷-۵۸). آموزش و پرورش نهادی رسمی و تأثیرگذار برای انتقال فرهنگ و ارزش‌ها به

کودکان و نوجوانان است. این نهاد به‌صورت مستقیم و غیر مستقیم این ارزش‌ها را به فراگیران منتقل می‌کند و از آنجا که آموزش و پرورش با ارزش‌ها سروکار دارد (مراقبت از زمین راهبردی برای زندگی پایدار، ۱۳۷۷: ۷۷)، به عنوان سازمانی که مخاطبش نسل فرداست، زمینه فراوانی برای همسوسازی آموزش با اصول محیط زیستی دارد. اصولاً یکی از کارکردهای این نظام که در دهه‌های اخیر متناسب با تحولات روزافزون و معضلات زیست‌محیطی اهمیت یافته، آموزش محیط زیست است. ساختارهای فرهنگی و آموزشی سالم، زمینه‌های تحقق اهداف توسعه‌محور را فراهم می‌کند. بخش مهمی از آموزش توجه به محیط زیست و حمایت از آن بر عهده آموزش و پرورش است.

از نظر یونسکو آموزش محیط زیست عبارت از

فرآیندی دائمی است که طی آن دانش‌آموزان، آگاهی‌ها، ارزش‌ها، مهارت‌ها و تجارب لازم را در مورد محیط پیرامون خود به دست آورده و از طریق آن قادر می‌شوند مسائل و مشکلات مرتبط با محیط زیست فعلی و آینده را حل کنند؛ همچنان که خواهند توانست نیازهای کنونی خود را بدون تهدید و به مخاطره‌افکندن منافع نسل‌های آینده مرتفع کنند (به نقل از امینی و ماشااللهی، ۱۳۹۳: ۶۲).

در واقع کودکان امروز نیازمند کسب نوع خاصی از سواد، موسوم به «سواد زیست‌محیطی» هستند. وارد کردن مفاهیم مختلف مرتبط با محیط زیست در ستون درسی مقاطع مختلف، باعث می‌شود دانش‌آموزان از همان آغاز و در زمان تکوین و شکل‌گیری شخصیت، حفاظت از محیط زیست را نه فقط به عنوان یک درس که به عنوان مسئولیتی انسانی تلقی کنند (دیبایی و لاهیجانیان، ۱۳۸۸: ۱۷۸). اگر هدف آموزش و پرورش، آموزش دانش‌ها و به‌کاربردن آن در زندگی است، آموزش محیط زیست و حمایت و حفاظت از آن قطعاً یکی از ضروری‌ترین دانش‌ها و ارزش‌هاست. کشورهایی در آموزش و مدیریت محیطی و تحقق بخشیدن به اهداف توسعه پایدار پیشی گرفته‌اند که در آثار مرتبط با کودکان این کشورها به معضلات زیست‌محیطی بیشتر توجه شده است.

۴. محیط زیست و جنبه‌های مختلف آن در کتاب‌های درسی فارسی و عربی

در این پژوهش در مجموع، ۶۰ درس از کتاب‌های فارسی و ۵۵ درس از العربیة لغتی به عنوان نمونه پژوهش انتخاب شدند. گزینش این درس‌ها هدفمند بود و توجه به دغدغه‌های زیست‌محیطی و راهکارها برای حفظ محیط زیست و بحران‌های متعدد، مبنای تحلیل قرار گرفت.

۴-۱. تعریف محیط زیست و اهمیت آن

یکی از مهم‌ترین مفاهیمی که در نقد بوم‌گرا مورد توجه قرار می‌گیرد، «محیط و فضای زیست و زندگی» و نحوه توجه به آن است.

در ۲ درس کتاب‌های فارسی (۳/۳٪) از محیط زیست سخن به میان آمده است؛ این مفهوم در درس «تماشاخانه» (پنجم دبستان، ۱۰:۱۳۹۴) در عبارت «جهان، یعنی جایی که در آن زندگی می‌کنیم» و در درس «آسمان آبی، طبیعت پاک» (سوم دبستان، ۱۳۹۴: ۳۰) در ترکیب «محیط زندگی» دیده می‌شود.

در کتاب‌های العربية لغتی در ضمن ۱۹ درس (۵/۳۴٪) به محیط زیست و اهمیت آن پرداخته شده است. واژه «البيئة» (محیط زیست) علاوه بر متن درس‌ها، در تمرین‌ها، مثال‌ها، موضوعات پژوهش، تصویرها و ... نیز دیده می‌شود؛ و این مسئله نشان از توجه آگاهانه مؤلفان به درج این مقوله در جای‌جای کتاب درسی دارد. تکرار مفهوم محیط زیست و وابسته‌های آن، می‌تواند در جهت‌دهی نگرش دانش‌آموز به سمت مطلوب مؤثر باشد. از آنجایی که تکرار، یکی از موارد مهم در یادگیری و عمق‌بخشیدن به آموخته‌های کودکان به شمار می‌رود، هرچه مفاهیم، بیشتر تکرار شده باشد، آشنایی مخاطب را با آن مفهوم بیشتر می‌کند (محمدی، ۱۳۹۵: ۸۲).

۴-۲. اهمیت آب و بحران آن

اهمیت آب در زندگی همه موجودات زنده انکارناپذیر است. در ضمن آیات متعدد قرآن کریم به اهمیت و ارزش این مایع حیاتی در زندگی بخشی به زمین و موجودات اشاره شده است (← انبیاء: ۳۰، نحل: ۶۵ و انعام: ۹۹). با توجه به افزایش جمعیت، توسعه صنایع متعدد و آلودگی آب‌ها، در برخی مناطق کره زمین با بحران آب روبه‌رو هستیم.

اهمیت آب در زندگی موجودات و توجه‌دادن مخاطب به بحران آن در فارسی تنها در

۱ درس (تماشاخانه) (۶/۱٪) از دروس پنجم دبستان دیده می‌شود:

همین آب گوارایی که زندگی ما به آن وابسته است، بهترین موضوع برای فکرکردن و یکی از شگفتی‌هاست. آب چیست؟ چگونه به جود آمده است؟ اگر روزی آب در روی زمین نباشد، آیا انسان می‌تواند آن را پدید آورد؟ (۱۳۹۴: ۱۰-۱۱).

در ضمن جملاتی که آمده از آب به عنوان یکی از شگفتی‌ها نام برده شده و مخاطب به تأمل در این شگفتی فراخوانده شده است و در نهایت، در جمله‌ای شرطی-پرسشی، به‌صورتی کوتاه پاسداشت این منبع حیات گوشزد شده است.

در کتاب‌های عربی لغتی به این موضوع در ۳ درس (۵/۴٪) توجه شده است. یکی از این درس‌ها با عنوان «التَّلَوُّثُ المائِي»^۱ متنی ۳۳ سطر است که در آن آلودگی‌های آب معرفی می‌شود و کودک با عوامل آلودگی به تفصیل آشنا می‌شود. در این درس آب آلوده عامل زیان برای انسان، گیاهان، جانوران و آبزیان معرفی شده است. در واقع آسیب‌ها و بحران‌های کمبود آب تنها متوجه انسان‌ها نیست؛ همه موجودات زنده به شکل یک کل از این بحران آسیب می‌بینند:

{التَّلَوُّثُ المائِي} [...] يُمكنُ أَنْ يُسَبِّبَ الضَّرَرَ عِنْدَ إِسْتِخْدَامِ الْإِنْسَانِ هَذِهِ المِیَاهِ، أَوْ يُلْحِقَ الضَّرَرَ بِالثَّرَوَةِ النَّبَاتِيَّةِ أَوْ الْحَيَوَانِيَّةِ أَوْ السَّمَكِيَّةِ، أَوْ الْبَحْرِيَّةِ^۲ (الصف السَّادِسُ، ۲۰۱۶-۲۰۱۵: ۲۲۰).

متن درس عوامل آلودگی آب را فاضلاب انسانی، مواد شیمیایی موجود در پساب‌های صنعتی، باران اسیدی، آلودگی به واسطه خاک و گیاه و آلودگی نفتی می‌داند و خطرهای ناشی از برخی آلودگی‌ها را جبران‌ناپذیر می‌شمرد. در پایان متن، برای مقابله با این پدیده پیشنهاد می‌شود از آلودگی آب‌ها جلوگیری شود، سطح آلودگی کاهش یابد و تأسیس کارخانه‌ها مشروط به اندیشیدن راهکارهایی برای پسماندها باشد (همان).

۳-۴. پاکیزگی و آلودگی هوا و پیشگیری از آن

سلامت موجودات زنده در گرو زندگی در محیطی است که هوایی پاک و خالی از انواع آلودگی‌ها داشته باشد؛ اما در دنیای مدرن، به‌ویژه در کلان‌شهرها، آلوده‌کننده‌های مختلف سبب گرمایش زمین و ایجاد انواع بیماری شده است. این خطرها به‌میزانی است که انسان‌ها در تلاش‌اند با راهبردها و فناوری‌های گوناگون از میزان این آلودگی‌ها بکاهند. در کتاب‌های فارسی در پنج درس (۸/۳٪) عبارت‌هایی مرتبط با این مسئله مشاهده شد که ۱ مورد (۱/۶٪) ضمن درس «اگر جنگل نباشد»، به پیامد آلودگی هوا اشاره‌ای گذرا دارد و بر اهمیت جنگل در تأمین اکسیژن و تصفیه هوا تأکید شده است (سوم دبستان، ۱۳۹۴: ۱۱۴)؛ اما در سایر موارد، یعنی در چهار درس دیگر (۶/۶٪)، به توصیف مثبت هوا و آسمان در ضمن ترکیباتی همچون «هوای خوب» در درس «چشمه و چراگاه» (اول دبستان، ۱۳۹۴: ۷۱)، «هوای دلپذیر» در درس «سفر دلپذیر» (همان: ۸۵)، «آسمان آبی» و «هوای بسیار پاکیزه و تمیز» در درس «آسمان آبی، طبیعت پاک» (دوم دبستان، ۱۳۹۴: ۳۲) و «هوای خوب و آسمان آبی» در درس «تماشاخانه» (پنجم دبستان، ۱۳۹۴: ۱۲) بسنده شده، و به مسئله آلودگی هوا که از چالش‌برانگیزترین معضلات زیست‌محیطی است، اشاره‌ای نشده است.

نوع توجّه کتاب‌های عربیّه لغتی به این مقوله به‌گونه دیگری است؛ در ضمن شش درس (۱۰/۹٪) به این مسئله با ترکیباتی همچون پاکیزگی هوا و آلودگی هوا پرداخته شده است. مسئله گرمای زمین و نابودی لایه ازن نیز در ضمن یکی از درس‌های عربی (۱/۸٪) با عنوان «تلوث البيئة» مطرح شده است. تلوث البيئة^۳ شعری است با موضوع آلودگی محیط زیست که مهم‌ترین جنبه‌های بحران و از جمله گرمای زمین و آسیب به لایه ازن را مطرح می‌کند:

والعلمُ مُنْشَغِلٌ حَتَّى نَرَى الْجِيْلَا	النَّاسُ فِي قَلْبِي فَالطَّقُسُ هَدَدَهَا
من باطنِ الأرضِ نحوَ الجَوِّ مُنْتَقِلَا	بالأمسِ قد غادَرَ الكَرْبُونُ مَضْجَعَهُ
عائتُ فساداً السّی الأوزون قد وَصَلَا	تلك الاكاسيد والغازات قد عبثت
حراره الجَوِّ زادت أَمَسَتْ الْجَلَلَا ^۴ ...	جِمَصُ، سُمُوْمٌ، غِبَاژٌ، كَوْنَتْ مَطْرَاً
(الصف السادس، ۲۰۱۶-۲۰۱۵: ۱۶۵)	

استفاده از راهکار انرژی پاک که از راه‌های شناخته‌شده مقابله با تباهی لایه ازن و پیامدهای گرمای زمین است، در پنج درس عربیّه لغتی (۹٪) دیده می‌شود. در ضمن این دروس، دانش‌آموزان با انرژی پاک و مزایای آن آشنا می‌شوند؛ مثلاً در درس «الطاقة الشمسيّة»^۵ برخی از ایستگاه‌های بزرگ تولید انرژی خورشیدی در کشور امارات به دانش‌آموزان معرفی می‌شوند (الصف الثاني، ۲۰۱۶-۲۰۱۵: ۱۸۱).

۴-۴. آلودگی دیداری و تشویق مخاطب به تفکیک و بازیافت زباله

آلودگی دیداری ناشی از منظره‌هایی است که مشاهده آن‌ها سبب رنجش و آزدگی خاطر بیننده می‌شود. انباشت زباله در شهر و محله یکی از نمودهای آلودگی دیداری است (اردکانی، ۱۳۸۸: ۳۲۴). قطعاً پاک‌سازی شهر و محله علاوه بر حفظ بهداشت و سلامت، در کاهش آلودگی دیداری مؤثر است.

در فارسی در یک درس (۱/۶٪) با عنوان «آسمان آبی، طبیعت پاک» به این موضوع توجّه شده است. در عربیّه لغتی در دو درس (۳/۶٪) با عنوان «تلوث البيئة و صديقنا عامل النظافة» اهمیت پاکیزگی و نظافت محیط زیست گوشزد شده است.

پاکیزگی محیط زیست بدون توجّه به مدیریت پسماندها میسر نمی‌شود. به تفکیک زباله و بازیافت آن در فارسی بی‌توجهی شده است، درحالی‌که در عربیّه لغتی در پنج درس «صديقنا عامل النظافة»، «خبر صُحفي»، «نُفايات إلكترونية»، «صديق البيئة» و «مدينة بلا نُفايات» (۹٪) به موضوع زباله‌ها و تفکیک آن‌ها پرداخته شده است. در کنار تأکید بر

اهمیت بازیافت، موضوع یک درس نیز احترام به پاکبان و اهمیت شغل اوست. نکته جالبی که در عربی لغتی دیده می‌شود، توجه به بازیافت زباله‌های الکترونیک است. در درس «خَبَرٌ صُحْفِيٌّ»^۶ مطلبی از روزنامه‌البیان با این عنوان نقل شده است: شهرداری دبی زباله‌های الکترونیک را بازیافت می‌کند. در این متن براهمیت بازیافت این زباله‌ها تأکید شده است و علت اهمیت این کار را استفاده از مواد ارزشمند آن و نجات محیط زیست از خطرهای ناشی از رهاسازی آن در طبیعت می‌داند. پیامدهای خطرناک رهاسازی این نوع زباله به نقل از این درس عبارت است از: ایجاد بیماری، نابودی محیط زیست، تباهی خاک کشاورزی و آلودگی آب و هوا (الصف الزابع، ۲۰۱۵-۲۰۱۶: ۴۶).

۴-۵. شکار حیوانات و حفاظت از گونه‌ها

زمانی توجه و تمرکز بر نیازهای مادی، انسان را وامی‌داشت که برای حفظ حیات شکار کند؛ اما در دوره مدرن، آنچه اسباب تحریض آدمی را به شکار فراهم می‌کند، ارضای حس برتری جویی و عرض اندام در مقابل جانوران بی‌دفاع است. آنچه امروز نوعی تفریح به شمار می‌آید، آسیبی جدی متوجه گونه‌های مختلف جانوران می‌کند و در نهایت موجب انقراض آن‌ها می‌شود.

در فارسی در سه درس «بلدرچین و برزگر»، «هدهد» و «امید» (۵٪) به موضوع زندگی پرندگان و حفاظت از آن بی‌توجهی شده است. درس‌های هدهد و امید شکار پرندگان را امری پذیرفته‌شده و طبیعی نشان می‌دهند. در درس هدهد (ششم دبستان، ۱۳۹۴: ۱۹) پیرزن پرندگان زیبا و خوش‌خوراک را شکار و صید انسان‌ها می‌داند. جمله او در واقع تأییدی است بر رفتار کودکانی که برای صید پرند دانه‌ها می‌داند. در شعر «امید»، صیاد در کمین کبوتر نشسته و مترصد فرصتی است تا آن را شکار کند (چهارم دبستان، ۱۳۹۴: ۱۰۷). شاعر بنا به اعتقاد به طبیعی بودن شکار، جهت‌گیری خاصی درباره صیاد و عملش ندارد. در درس بلدرچین و برزگر، کار و فعالیت انسان عامل آوارگی پرندگان می‌شود؛ اما نگارنده متن اهداف دیگری را جست‌وجو می‌کند و به عواقب فعالیت‌های بشر بر زندگی پرندگان توجهی ندارد (سوم دبستان، ۱۳۹۴: ۴۶).

در کشورهای عربی، شکار، رسمی ملی است و به آداب و رسوم شکار در آثار مختلف به تفصیل پرداخته شده است. در کتب درسی نیز به تبعیت از نگرش غالب، صید و شکار با پرندگان شکاری به عنوان رسمی ارزشمند ستوده می‌شود؛ اما به موازات آن به مسئله انقراض گونه‌ها و حفاظت از جانوران نیز در چهار درس (۲٪) توجه شده است. در

درس «قطار الإتحاد» دانش آموز با برنامه دولت برای احداث خطوط راه آهن آشنا می شود. آنچه در این درس قابل توجه است، عنایت به ملاحظات زیست محیطی است. شرکت الإتحاد در مسیر احداث خط آهن، زیستگاه جانداران را نیز لحاظ کرده است؛ از این رو، ساخت پل ها، تونل ها و گذرگاه های مختلفی در مسیر خط قطار به منظور تضمین محیطی سالم برای جانوران بیابانی را دستور کار قرار داده و تلاش کرده است که خط آهن از مجاورت جایگاه لانه گزینی پرندگان کمیاب عبور نکند. اگر در مسیر این طرح درختانی از سر راه برداشته شوند، برای محافظت از پوشش گیاهی و تداوم آن، مجدداً درخت باید در جای دیگری کاشته شود (الصف السّادس، ۲۰۱۶-۲۰۱۵: ۱۲۱). با اینکه محور این درس توصیف فناوری و صنعت و توسعه کشور است، مؤلف ملاحظات زیست محیطی را نیز مد نظر داشته است و به شکلی دقیق موضوع حمایت از گونه های جانوری و حفظ زیست بوم را نیز منعکس کرده است.

از مجموع درس های عربی، در هشت درس موضوع شکار و انقراض گونه ها مورد توجه است که در چهار درس «سیرة غیرية»، «قطار الإتحاد»، «فائدة الثباتات» و «نفايات إلكترونية» (۷/۲٪) صراحتاً به مسئله انقراض گونه ها توجه و تدابیری برای حفظ آن ها اندیشیده شده است؛ اما در چهار درس دیگر (۷/۲٪) صید کاری ارزشمند و غرورانگیز است.

۴-۶. بیابان زایی و توجه به درخت کاری و فضای سبز

بیابان زایی نتیجه عملکردهای ناسنجیده و فشارهای آدمی بر طبیعت است. بیابانی شدن هر منطقه به معنای از دست رفتن پوشش گیاهی و خشکی و بی آبی تدریجی آن منطقه است. با سودجستن از راهکارهای بیابان زدایی همچون درخت کاری و ایجاد فضای سبز، می توان روند بیابان زایی را کند کرد.

در کتاب های درسی هر دو کشور، در ضمن شش درس به درخت کاری توجه شده است. در دروس فارسی، تنها موضوع درخت کاری مورد نظر است؛ اما در برخی از دروس العربية لغتی به بیابان زایی و خطر آن هم اشاره شده است؛ برای نمونه در درس های فارسی، در حکایت «کار نیک» (سوم دبستان، ۱۳۹۴: ۵۶) پیرمردی روستایی به تصویر کشیده شده که در حال کاشت درخت گردوست. او به طبیعت و محیط زیست توجه دارد. بهره مندی پیرمرد از زمین در جهت افزایش و گسترش منابع آن است. او با درخت کاری علاوه بر بهره مند ساختن انسان از ثمره و سایه آن، طبیعت و سایر موجودات زنده را نیز به نحوی منتفع می سازد. در پایان حکایت بر ارتباط بین نسل ها در دوران مختلف و تأمین نیازهای

یکدیگر و ارزش قائل شدن برای دیگران که از شاخصه‌های بوم‌گرایی است تأکید شده است:

دیگران کاشتند و ما خوردیم ما بکاریم و دیگران بخورند

در متن درس «مدینة العین»^۷ (العربیة لغتی، الصف الثالث، ۲۰۱۶-۲۰۱۵: ۹۳) پس از گزارشی از موقعیت جغرافیایی شهر العین، برخی جاذبه‌های طبیعی این شهر مانند کوه حفیت، دشت‌های سرسبز و پرآب و چشمه‌های آب گرم این شهر معرفی شده است. در این درس به میزان توجه به ایجاد فضای سبز و محیط انسان‌ساخت، به ارزش باغ‌های فراوان و گردشگاه‌ها و مزارع نیز اشاره شده است. تلاش برای کاشت درختان و ایجاد پوشش گیاهی متنوع، به این شهر جلوه‌ای دیگرگون بخشیده است.

راهکارهای مقابله با بیابان‌زایی در ضمن دو درس «جواز»^۸ و «فائدة النباتات»^۹ از العربیة لغتی (۳/۶٪) آمده است. در فائدة النباتات ضمن برشمردن فواید گیاهان تأکید می‌شود که وجود گیاهان مانع از بیابان‌زایی و فرسایش خاک می‌شود (الصف الرابع، ۲۰۱۶-۲۰۱۵: ۲۶).

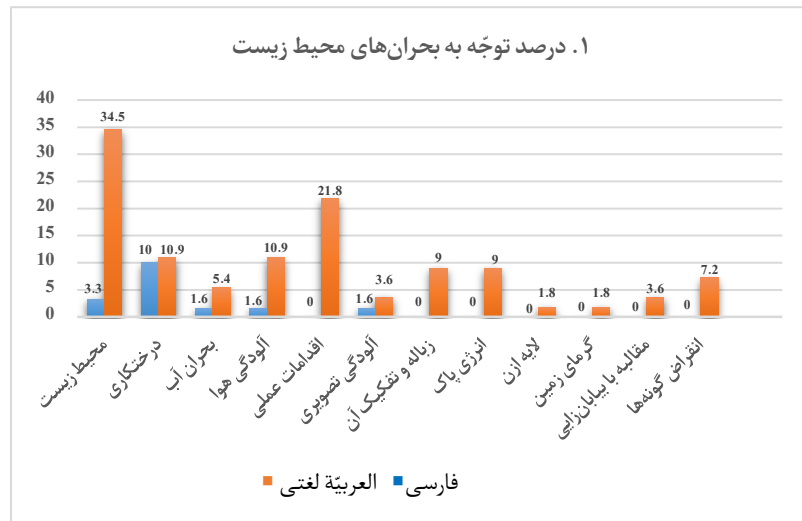
۴-۷. گزارش اقدامات عملی

گزارش اقدامات و فعالیت‌ها در جهت حفظ محیط زیست در کتاب‌های درسی، کودک و نوجوان را در جریان تکاپوی بزرگ‌سالان در هر مقام و جایگاهی برای حفظ محیط زیست قرار می‌دهد. آنان با خواندن این فعالیت‌ها، خود را به عنوان عضوی از جامعه مسئول حمایت و حفاظت از محیط زیست می‌دانند.

گزارش‌هایی از اقدامات عملی برای توجه ویژه به محیط زیست در دوازده درس (۲۱/۸٪) العربیة لغتی دیده می‌شود. یازده گزارش در ارتباط با حمایت‌ها در کشور امارات است و یک مورد مربوط به حفاظت از درخت غول‌پیکر سکویا در ایالت کالیفرنیا آمریکا. این اقدامات عملی تأثیرگذار در کتب فارسی ثبت نشده‌اند.

متن درس «اليوم العالمي للبيئة»^{۱۰} گزارشی از نمایشگاه و جشنواره‌ای است که به مناسبت گرامی‌داشت روز جهانی محیط زیست در امارات برگزار شده بود. دانش‌آموزان با مطالعه این متن درمی‌یابند که سازمانی در امارات در حال فعالیت است که تمرکزش بر فعالیت‌های زیست‌محیطی است و آن‌ها می‌توانند به عنوان عضوی از آن در روند محافظت از زمین و کاهش پیامدهای بحران زیست‌محیطی مؤثر باشند. در پایان این درس به هدای جوایز به دانش‌آموزان فعال اشاره می‌شود که در متن با عنوان «أبطال البيئة البریة»

أفیدتُهُم، الصَّغَاؤُ فی أعمارِهِم، الکبار فی أعمالِهِم»^{۱۱} (العربیة لغتی، الصف الخامس ۲۰۱۶- ۲۰۱۵: ۸۸/۲) از آن‌ها یاد شده است.

۴-۸. تصاویر و ایماژهای ادبی با محوریت طبیعت

با توجه به تنوع و غنای زبان و ادبیات فارسی انعکاس طبیعت و پدیده‌های طبیعی در قالب ایماژهای ادبی در فارسی بیش از العربیة لغتی است. در فارسی تعداد اشعاری که تصاویر ادبی برگرفته از طبیعت در آن‌ها دیده می‌شود، هیجده (۳۰٪)، و در العربیة لغتی چهار (۷/۲٪) شعر است. در اشعار فارسی پدیده‌های طبیعی همچون آفتاب، کوه، جنگل، دریا، فصل‌ها و غیره زمینه خلق توصیفات، استعارات، تشبیهات و ... را فراهم آورده‌اند. در میان آرایه‌ها، تشخیص و جان‌بخشی به عناصر طبیعت، بیش از دیگر صنایع ادبی دیده می‌شود. شاید این مسئله مورد توجه شاعران بوده است که در جهان کودک هنوز فرهنگ، خود را بر طبیعت تحمیل نکرده و کودک بیش از فرهنگ، با طبیعت مأنوس است (پارساپور، ۱۳۹۵: ۲۱).

طبیعت با ویژگی‌های خاص خود زمینه خلق تصاویر بکر شاعرانه و استعارات مکنیه اضافه و غیراضافی را فراهم آورده است؛ مثلاً محمود کیانوش در شعر «دریا» آب را به صورت زنی به تصویر می‌کشد که دامن خود را نرم بر تن ماسه‌های کبود می‌کشد:

می‌کشد آب دامنش را نرم بر تن پاک ماسه‌های کبود

(سوم دبستان، ۱۳۹۴: ۱۱۰)

عناصر طبیعت در بیشتر موارد با صفات مثبت مهربان، پرجنب‌وجوش، سرخوش، آوازخوان معرفتی شده‌اند. گل‌ها می‌خندند، باد می‌رقصد و باغ و زمستان به خواب می‌روند. در بیشتر اشعار منتخب در کتاب‌های درسی، طبیعت به عنوان یکی از شخصیت‌ها نقش بازی می‌کند و تنها شیء و منظره نیست که صحنه را بیاراید (پارساپور، ۱۳۹۱: ۱۹).

در کنار استعارات، گاهی شاهد تشبیهاتی هستیم که در آن‌ها عناصر طبیعت به عناصر ملموس و طبیعی تشبیه شده‌اند؛ مثلاً در شعر «مثل یک رنگین‌کمان»، شاپرک روی شیشه به برگ، و بال‌های او به رنگین‌کمان تشبیه شده است (دوم دبستان، ۱۳۹۴: ۵۴).

گاهی عناصر طبیعت به انسانی تشبیه شده‌اند که مظهر نیکی و خوبی است:

آفتاب مهربان چون مادری بال‌های نازکش را ناز کرد
(همان)

گاهی شاعر برای ملموس کردن تصاویر ادبی برای کودک، عناصر طبیعت را به عناصر انسان ساخت تشبیه کرده است. آب آینه‌ای پهن‌آور است که صورت آسمان در آن پیداست (سوم دبستان، ۱۳۹۴: ۱۱۰). در ترکیبی تشبیهی گنجشک‌ها به فواره مانند شده‌اند (پنجم دبستان، ۱۳۹۴: ۱۰۴)، رنگین‌کمان به پلی تشبیه می‌شود (همان) و در شعر «باران» از گلچین گیلانی، برق چون شمشیر بزانی است که ابرها را پاره می‌کند (چهارم دبستان، ۱۳۹۴: ۶۰).

در واقع برخی تشبیه‌ها با توجه به دل‌مشغولی‌های کودکان و جهان ذهنی آن‌ها تنظیم شده و بعضی از آن‌ها مبتنی بر طرفینی است که یکی از آن‌ها در دنیای بزرگسالان کاربرد دارد (سلاجقه، ۱۳۸۷: ۵۹).

در دروس سال‌های نخست دبستان، گاهی اشعاری انتخاب شده است که در آن‌ها صدامعنایی و تکرار دیده می‌شود. تکرار واژه‌ها در شعر کودک سبب غنی‌سازی موسیقی و تأثیرگذاری بیشتر شعر در ذهن و زبان کودک می‌شود (علی‌پور، ۱۳۸۹: ۸۶-۸۷):

سبز و سبز و سبز کشتزارها
شر و شر و شر آبشارها
شاد و شاد و شاد خنده‌های آب (اول دبستان، ۱۳۹۴: ۱۸)

در کنار آرایه‌هایی که کلام را آهنگین و ادبی و آکنده از زیبایی‌های موسیقایی می‌کند، در انتخاب دروس سال‌های پایانی دبستان تلاش شده است تا متن‌هایی برگزیده شود که در ضمن توجه به طبیعت در رو‌ساخت، در ژرف‌ساخت هم مفاهیم معرفت‌شناختی،

دینی و فلسفی به کودکان منتقل شود. در شعرهای «فضل خدای» و «معرفت آفریدگار» هدف از توجه به طبیعت، انتقال مفاهیم خداشناسی به مخاطب است. در شعر «بال در بال پرستوها» شاعر آمدن منجی ای را نوید می‌دهد که با طبیعت آمیخته است. جامه‌ای از عطر نرگس بر تن دارد و شالی از پروانه‌ها بر دوش و ابر به رسم پیشواز با رنگین کمان برای او پل می‌زند (پنجم دبستان، ۱۳۹۴: ۱۰۴). یا در شعر «راز زندگی» از قیصر امین‌پور در ضمن گفت‌وگوی میان غنچه و گل، مفهوم عمیق فلسفی ای مطرح می‌شود (ششم دبستان، ۱۳۹۴: ۵۷).

در کمتر شعری از اشعار العربیة لغتی آرایه‌های ادبی طبیعت‌محور دیده می‌شود. در واقع نگرش به طبیعت، بیشتر واقع‌گرایانه است. در درس «تلوث البيئة» (آلودگی محیط زیست) به تشخیصی برمی‌خوریم که هدف از استفاده از آن جانبداری از طبیعت و هشدار به انسان‌ها برای ممانعت از ایجاد آلودگی و بحران است:

تبکی السماء علی أرضٍ مُعظمةٍ أصابها الضُّرُّ باتت تَدَمَعُ المُقَلَّ ...
الأرضُ تَصْرُخُ من یأتی یُسائِدُنَا بالفعل لالقول حالاً یبدأ العملاً^{۱۳}
(الصف السَّادس، ۲۰۱۵-۲۰۱۶: ۱۶۵)

در شعر «الأرنب»^{۱۳} سلیمان العیسی در کنار توصیف واقع‌گرایانه خرگوش از زبان راوی کودک، با تشبیه این موجود به نور و استفاده از استعاره «موجاً من فرو ناعِم»^{۱۴} برای آن، کوشیده است کودکان را با این حیوان کوچک و پرتحرک و ویژگی‌های زیستی‌اش آشنا کند (الصف الأوَّل: ۲۰۱۵-۲۰۱۶: ۱۲۰).

۹-۴. گونه‌های ادبی و طبیعت

در فارسی مؤلفان با نظر به اهداف و رسالت کتاب درسی فارسی، استفاده از متون با بار ادبی را ترجیح داده و از گونه‌هایی سود جست‌ه‌اند که در ادبیات پرکاربردترند و ساختار هنری تری دارند. در شصت نمونه انتخابی که طبیعت در آن‌ها نمود آشکار یا ضمنی دارد، هیجده شعر، ۲۷ داستان و حکایت و دو گزارش از زندگی جانداران دیده می‌شود. پنج درس دیگر در قالب قطعات ادبی و هشت درس به‌شکلی ساده و خالی از تصاویر ادبی به توصیف طبیعت پرداخته‌اند. از مجموع درس‌های فارسی در گونه‌های مختلف، درس‌هایی که بتوان دغدغه زیست‌محیطی را در آن‌ها یافت، به نه درس (۱۵٪) محدود می‌شود.

در العربیة لغتی از مجموع ۵۵ نمونه انتخابی پنج شعر، شانزده داستان، ۲۵ گزارش و یک نمایش‌نامه با موضوع طبیعت دیده می‌شود و هشت درس دیگر توصیفی ساده از

طبیعت ارائه داده‌اند. در مجموع در ۲۵ درس (۴/۴۵٪) که ترکیبی از گونه‌های متنوع، به‌ویژه گزارش‌ها هستند، مسائل و مشکلات زیست‌محیطی مطرح شده‌اند.

۵. نتیجه

در این پژوهش کتاب‌های درسی دبستانی عربی لغتی و فارسی، با هدف واکاوی نوع و میزان توجه به زیست‌بوم و انعکاس راهکارها برای حفاظت از محیط زیست در دو کشور بررسی شد.

در نگاهی کمی، در ۵٪ از دروس فارسی و ۴/۲۵٪ از دروس عربی به آموزش مستقیم زیست‌محیطی و ارائه فعالیت‌هایی برای حمایت و حفاظت از زیست‌بوم پرداخته شده است.

این دروس شامل «مثل دانشمندان»، «آسمان آبی، طبیعت پاک» و «اگر جنگل نباشد»، در کتاب‌های فارسی و «حماية البيئة»، «البحث في الشبكة»، «العصفوران و حبة القمح»، «نفايات الكترونية»، «خبر صحفي»، «صديق البيئة»، «صديقنا عامل النظافة»، «أصنع لعبتي بنفسی»، «الشجرة العملاقة»، «مسرحية»، «قطار الاتحاد»، «تلوث البيئة»، «جوائز» و «التلوث المائي» در کتاب‌های عربی لغتی است.

این درصد وقتی که به اشارات ضمنی و غیرمستقیم هم توجه کنیم، به ۱۵٪ در فارسی و ۴/۴۵٪ در عربی لغتی افزایش می‌یابد.

با توجه به نتایج کمی و در نتیجه‌گیری کیفی و تفصیلی، می‌توان گفت نظام آموزشی دو کشور، سیاست‌های مختلفی در پیش گرفته‌اند و میزان و نوع توجه به محیط زیست در آن‌ها متفاوت است. در کتاب‌های درسی فارسی برخی از موضوعات و مسائل و بحران‌های زیست-محیطی به‌شکلی محدود منعکس شده است؛ اما در مجموع، در کتاب‌های عربی لغتی تعریف و اهمیت محیط زیست، ارزش آب و بحران کمبود آن، آلودگی هوا و نحوه پاک‌سازی زیست‌بوم و جلوگیری از معضل گرمای زمین، مسئله زباله‌های پراکنده در شهرها و بازیافت پسماندها (حتی زباله‌های الکترونیکی)، حفظ گونه‌ها و پیشگیری از انقراض آن‌ها، درخت‌کاری و ایجاد فضای سبز، اقدامات حمایت‌گرایانه شهروندی و دولتی در حمایت از محیط زیست، بیشتر و دقیق‌تر بازتاب یافته است.

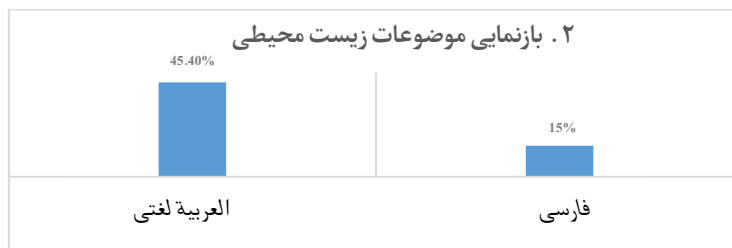
در کتاب‌های فارسی موضوع محیط زیست و بحران‌های آن، با وجود هشدارهای سازمان‌های جهانی، به‌شکل هدفمند و آگاهانه چندان مورد توجه نیست. بیشتر درس‌هایی

که به این موضوعات پرداخته‌اند به صورت غیرمستقیم با سودجستن از آرایه‌ها و ایماژهای ادبی متنوع، که سبب افزایش بار ادبی متون و غنای تصویری آن‌ها می‌شود، پیام خود را می‌رسانند و در نتیجه، هدف اصلی که آگاه‌سازی مخاطب کودک به زیست‌بوم و بحران‌های آن است، به‌صراحت محقق نمی‌شود. گویا مؤلفان کتاب‌های فارسی وظیفه اطلاع‌رسانی برای توجه و حمایت از محیط زیست را به دوش مؤلفان کتاب‌های درسی‌ای همچون تعلیمات اجتماعی و علوم تجربی نهاده‌اند؛ اما در کتاب‌های العربية لغتی مؤلفان براساس سیاست ناظر بر توجه به محیط زیست و مهار بحران زیست‌محیطی، آگاهانه و با هدف آموزش، چه در متن اصلی درس و چه در تمرین‌ها، جاهای خالی و تحقیق‌ها مسائل و دغدغه‌های زیست‌محیطی را در کتاب‌های ادبی پایه‌های مختلف گنجانده‌اند.

به نظر می‌رسد علت توجه و سرمایه‌گذاری برای حفاظت از محیط زیست با جغرافیای کشور امارات در ارتباط است. دولت برای حمایت از منابع اندک زیست‌محیطی، برنامه‌های حمایتی متعددی فراهم آورده است و کودکان باید از کم و کیف تلاش‌های دولت برای باروری زیستگاه خود آگاه شوند و چه رسانه‌ای مناسب‌تر از کتاب‌های درسی برای آگاه‌سازی آن‌ها وجود دارد. در کتاب‌های درسی این کشور، تلاش شده است اهداف و محتوای دروس متناسب و هم‌جهت با هدف‌های کلان دولتی برای حفظ محیط زیست باشد. در ایران آموزش محیط زیست در اسناد و مدارک دولتی به‌خوبی تبیین شده است؛ اما نظام آموزشی در انتقال آموزه‌ها و نهادینه‌سازی مباحث زیست‌محیطی چندان مؤثر عمل نکرده است.

به‌منظور نهادینه‌شدن نگرش بوم‌گرا در نظام آموزشی کشور، پیشنهاد می‌کنیم آموزش‌ها پررنگ‌تر و تعداد دروسی که هدفشان توجه مستقیم به حفظ محیط زیست و شیوه‌های مراقبت از آن است، در تمام کتاب‌های درسی، از جمله فارسی، به‌شکلی آگاهانه افزایش یابد و از ظرفیت‌های زبان و ادبیات فارسی برای تحقق اهداف زیست‌محیطی سود جسته شود. آثار هنرمندان معاصر به موازات ادبیات نظم و نثر کهن، ترکیبی تأثیرگذار برای انتقال مفاهیم محیط زیستی‌اند؛ البته می‌توان در دروسی که موضوع و اهدافی نزدیک به حمایت از محیط زیست دارند نیز به‌شکلی ضمنی به زیست‌بوم پرداخت. راهکار دیگر اینکه زندگی‌نامه فعالان محیط زیست نیز در کنار دیگر مفاخر فرهنگی، ادبی و هنری در کتاب‌ها گنجانده شود تا زمینه‌های آشناسازی کودکان

با کوشندگان محیط زیست فراهم شود. در این زمینه لازم است آموزگار به عنوان تسهیل‌گر در کنار دانش‌آموزان، حضوری فعال و تأثیرگذار داشته باشد و زمینه‌های بحث و گفت‌وگوی آزادانه با موضوع محیط زیست و مسائل آن و نحوه حمایت از آن را فراهم آورد. ایجاد چنین فرصتی برای مخاطب کودک، نه تنها سبب جای‌گیر شدن کامل مطلب در ذهن او می‌شود، که اسباب همراهی و همدلی بیشتر با زیست‌بوم را فراهم و تعهدی فراموش‌ناشدنی در دانش‌آموزان ایجاد می‌کند.

پی‌نوشت

۱. آلودگی آب
۲. آلودگی آب و استفاده از آب آلوده می‌تواند عامل زیان برای انسان باشد و همچنین به گیاهان، جانوران، ماهی‌ها و آبزیان آسیب برساند.
۳. آلودگی محیط زیست
۴. مردم نگران وضعیت آب و هوا هستند، دانشمندان مشغول چاره‌اندیشی‌اند؛ کربن، خوابگاه و جایگاه اصلی‌اش زمین را ترک کرده، به فضا منتقل شد؛ آن اکسیدها و گازها مایه تباهی ازن شدند؛ اسید، سموم و غبار، باران ایجاد کرده‌اند. گرمای زمین زیاد شده، فاجعه‌های بزرگ نمایان شد. آلودگی، عرصه‌های مختلف را فراگرفته، زمین را تهدید می‌کند.
۵. انرژی خورشیدی
۶. خبری در روزنامه
۷. شهر العین
۸. جایزه‌ها
۹. ارزش گیاهان
۱۰. روز جهانی محیط زیست
۱۱. قهرمانان خردسال و بزرگ‌منش محیط زیست که قلبی پاک دارند.
۱۲. آسمان بر زمین بزرگوار و مصیبت زده می‌گیرد... زمین فریاد می‌زند: چه کسی با عمل، نه با کلام به فریاد من می‌رسد؟
۱۳. خرگوش
۱۴. موج خزه‌های لطیف

منابع

- قرآن کریم (۱۳۹۶)، ترجمه بهاء‌الدین خزّمشاهی، تهران، دوستان.
- آقازاده، احمد (۱۳۸۱)، آموزش و پرورش تطبیقی، تهران، دانشگاه پیام نور.
- اردکانی، محمدرضا (۱۳۸۸)، اکولوژی، تهران، دانشگاه تهران.
- العربیة لغتی الصفّ الأوّل الی الصفّ السّادس، کتاب الطالب (۲۰۱۵-۲۰۱۶ م)، اداره مناهج الأمارات، المسار.
- الکینتون، جوزف (۱۳۹۴)، «دنیای بوم‌شناختی کودک»، ویراسته پیتیر کان و استفن آر کلرت، ترجمه عبدالحسین وهاب‌زاده و آرش حسینیان، کودک و طبیعت؛ درس‌نامه مدرسه طبیعت، مشهد، جهاد دانشگاهی، ص ۴۰-۶۱.
- امینی، محمد و زهرا ماشاء‌الهی (۱۳۹۳)، «جایگاه مغفول آموزش محیط زیست در کتب درسی؛ مطالعه موردی: کتب علوم و تعلیمات اجتماعی مقطع راهنمایی»، علوم تربیتی دانشگاه شهید چمران اهواز، دوره ۶، ش ۲، ص ۵۹-۸۲.
- براری، نوری و کاظم حسنی (۱۳۹۳)، «بررسی میزان توجه به اهمّیت آب و معضلات کمبود آن در کتب علوم تجربی دوره راهنمایی»، همایش ملی آب، انسان، زمین، شهرپور، اصفهان.
- پارسا پور، زهرا (۱۳۹۱)، «بررسی ارتباط انسان با طبیعت در شعر»، ادب فارسی، دوره ۲، ش ۱، ص ۱-۲۳.
- _____ (۱۳۹۲)، نقدبوم‌گرا (ادبیات و محیط‌زیست)، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____ (۱۳۹۳)، «آنتروپی در طبیعت و جامعه در داستان گیلهمرد»، ادبیات پارسی معاصر، س ۴، ش ۴، ص ۵۱-۶۹.
- _____ (۱۳۹۵)، ادبیات سبز، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- _____ و فرناز فتوحی (۱۳۹۲)، «تأثیرپذیری سهراب سپهری از عرفان شرق در حوزه اخلاق زیست‌محیطی»، ادبیات پارسی معاصر، س ۳، ش ۴، ص ۱۹-۳۷.
- جونپور، پیتیر اچ. کان (۱۳۹۴)، «وابستگی کودک به طبیعت؛ ساختار، رشد و مشکل فراموشی نسلی زیست‌محیطی»، کودک و طبیعت؛ درس‌نامه مدرسه طبیعت، ویراسته پیتیرکان و استفن آر کلرت، ترجمه عبدالحسین وهاب‌زاده و آرش حسینیان، مشهد، جهاد دانشگاهی، ص ۱۲۶-۱۴۶.
- دیبایی، شادی و اکرم‌الملوک لاهیجانیان (۱۳۸۸)، «بررسی برنامه‌های مقطع راهنمایی با تأکید بر محورهای آموزش محیط زیست»، علوم محیطی، س ۶، ش ۳، ص ۱۷۷-۱۸۴.
- ذکاوت، مسیح (۱۳۹۷)، «درآمدی بر بوم‌فمینیسم؛ مطالعه موردی دو دوست و دیلینگ دیلینگ»، مطالعات ادبیات کودک، س ۹، ش ۲، ص ۵۵-۷۶.
- ریگی، کیت (۱۳۹۲)، «نقد بوم‌گرا»، ترجمه زهرا پارساپور، عبدالله نوروزی و حسین فتحعلی، درباره نقد بوم‌گرا، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ص ۴۳-۸۶.
- سلاجقه، پروین (۱۳۸۷)، از این باغ شرقی؛ نظریه‌های نقد شعر کودک و نوجوان، چ ۲، تهران، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.
- سولومون، الدرا پرل، لیندا برگ و دیانا مارتین (۱۳۹۲)، بیولوژی سولومون، ترجمه گروه مترجمان خانه

- زیست‌شناسی، تهران، خانه زیست‌شناسی.
- علی‌پور، منوچهر (۱۳۸۹)، پژوهشی در شعر کودک، چ ۴، تهران، تیرگان.
- علی‌پورمقدم، خدیجه و حوا علی‌پورمقدم (۱۳۹۵)، «بررسی جایگاه آموزش‌های زیست‌محیطی در کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی»، حقوق محیط زیست، س ۱، ش ۲، ص ۳۰-۳۷.
- عمل صالح، احیاء، منیژه عبداللهی و ربابه کارگران (۱۳۸۹)، «بررسی عناصر طبیعت در کتاب فارسی دوم دبستان»، مطالعات ادبیات کودک، س ۱، ش ۲، ص ۱۰۱-۱۲۳.
- صالح عمران، ابراهیم، لیلا پرهیزکار و خدیجه حاتمی‌فر (۱۳۹۵)، «بررسی جایگاه اصلی آموزش محیط زیست در کتاب‌های دوره ششم ابتدایی»، آموزش محیط زیست و توسعه پایدار، س ۵، ش ۲، ص ۸۷-۹۷.
- فارسی خوانداری اول تا ششم دبستان (۱۳۹۴)، تهران، وزارت آموزش و پرورش، اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی.
- فاضلی، فائزه و فریده مهدوی ایکدلو (۱۳۹۷)، «بررسی وضعیت محتوای زیست‌محیطی موجود در کتاب‌های درسی علوم تجربی دوره آموزش عمومی»، علوم و تکنولوژی محیط‌زیست، دوره ۲۰، ش ۴، ص ۲۲۷-۲۴۳.
- فروتن‌کیا، شهرزاد و عبدالرضا نواح (۱۳۹۷)، جامعه‌شناسی محیط زیست، تهران، اندیشه احسان.
- قضاوی، منصوره، محمدجواد لیاقت‌دار و احمد عابدی (۱۳۸۸)، «تحلیل محتوای کتاب‌های علوم تجربی دوره ابتدایی از لحاظ توجه به معضلات زیست‌محیطی»، تعلیم و تربیت، س ۲۵، ش ۲، ص ۱۲۷-۱۵۲.
- کرامتی، انسی و زهرا احمدآبادی (۱۳۹۷)، «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی علوم تجربی در دوره اول متوسطه از لحاظ توجه به آموزش‌های زیست‌محیطی»، پژوهش‌های برنامه درسی، دوره ۸، ش ۱، ص ۲۰۰-۲۲۶.
- کلرت، استفن آر (۱۳۹۴)، «تجربه طبیعت؛ اثر آن بر تکوین عاطفی، شناختی و ارزشی کودکان»، کودک و طبیعت؛ درس‌نامه مدرسه طبیعت، ویراسته پیتیر کان و استفن آر کلرت، ترجمه عبدالحسین وهاب‌زاده و آرش حسینیان، مشهد، جهاد دانشگاهی، ص ۱۰۱-۱۲۵.
- کرمستجی، عاطفه (۱۳۹۵)، «بررسی بوم‌نقد کتاب‌های داستانی تصویری کودک ایرانی»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما: مصطفی صدیقی، دانشگاه هرمزگان.
- گارد، گرتا (۱۳۹۹)، «از بوم‌نقد تا بوم‌آموزش»، ترجمه فاطمه نظیری، ادبیات کودک و نوجوان، ش ۱۹، ص ۵۲-۵۶.
- محمدی، مهدی (۱۳۹۵)، «جایگاه ادبیات کودک در کتاب‌های درسی مقطع ابتدایی ایران»، مطالعات برنامه درسی ایران، س ۱۰، ش ۴۰، ص ۶۱-۹۴.
- مراقبت از زمین راهبردی برای زندگی پایدار (۱۳۷۷)، ترجمه عبدالحسین وهاب‌زاده، مشهد، جهاد دانشگاهی.
- میرزا بابازاده فومشی، بهنام (۱۳۹۹)، «اخلاق زیست‌محیطی یا انسان محوری: بوم‌نقد تطبیقی با نگاهی به سپهری و امرسن»، پژوهش‌های ادبیات تطبیقی، دوره ۸، ش ۱، ص ۴۶-۶۳.

محمدتقی نژاد، رعنا، وحید قاسمی و رضاعلی نوروزی (۱۳۹۴)، «تحلیل محتوای مقایسه‌ای تصاویر کتاب‌های درسی ایران و سوریه با تأکید بر نابرابری نقش‌های جنسیتی»، جامعه‌شناسی کاربردی، س ۲۶، ش ۱، ص ۱۷-۳۸.

Cheryll, Glotfelty (1996), "literary studies in an age of environmental crisis", in *The Ecocriticism reader*, Edited by Cheryll Glotfelty & Harold Fromm, Athens & London, The University of Georgia press.